

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TOPLUMSAL DEĞİŞME; YAŞAMA PRATIĞI, KÜLTÜR VE DİN İLİŞKİSİ

Mehmet AKGÜL*

*İ*nsanoğlu varoluşunu anlamlandırmak için, kendisinin de içinde bulunduğu varlık alemini yani fiziksel olarak müşahade ettiğimiz zaman ve mekanın "sınırlı" çerçevesini aşarak zaman ve mekanın dışında/üstünde bir varlığın dolayımında evren içindeki mevkii ve konumunu belirlemeye çalışmaktadır. Başka bir ifade ile bütün insanlık tarihi, insanın anlam arayışının tarihidir. Teklif edilen dinî, ahlakî ve felsefî doktrinler, kısacası bütün toplumsal düzenler, insanın anlam arayış serüvenini anlatır¹ Çünkü pratiğe aktarılan her tecrübe, sistematik hale getirilen her izah ve açıklama, bu bağlamda belli genel ilkelere, meşruiyet kaynağına refere edilerek anlamlandırılır: İlk çağlardan günümüze devam eden tarihsel süreçte, logos arayışı, belli bir ilkeye, dine inanma ihtiyacı ve eylemi, hatta seküler zihnin ürettiği bütün ideolojiler dahi insan hayatını ve varlığını anlamlandıran "anlam" kümeleridir.

İnsanlık tarihi boyunca insanın anlam arayışına en çok katkı sağlayan, yön ve anlam bildirimi noktasında yegane belirleyici olan dinlerin yeri ve önemi tartışılmaz bir konum işgal eder. Dolayısıyla tarih boyu "kutsal" veya "aşkın" bir varlığa referansı olsun veya olmasın insanların farklılaşmış, özgülleşmiş, bireysel ve toplumsal hayatın devamı ve sürekliliği içinde işlevsel özelliklere sahip bir inanç ve bir inanma eylemi daima mevcuttur. Genel anlamda din, insanlık tarihinde adı konabilmiş, dolayısıyla kurumsallaşabilmiş en önemli boyut olarak varlığını sürdürmektedir² ve gelecekte de sürdürecektir.

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. makgul@selcuk.edu.tr

¹ Frithjof Schuon, Dinlerin Aşkın Birliği, Ruh ve Madde Yay., İst. 1992, ss. 145-152; Geniş bilgi için bkz. Brian Morris, Anthropological Studies of Religion, Cambridge Üni. Press, 1993.

² Ferhat Kentel, "Dinin Anlamı, Anlamı ya da Yeniden Rüyaya Doğru", Bilgi ve Hikmet, Kış-1993/1 s. 53, Ayrıca Geniş bilgi için bkz. Mircea Eliade, Kutsal ve Dindışı, (Çev. M. Ali Kılıçbay) Gece Yay., Ank., 1991, s. 13 vd.

1. DEĞİŞİM SÜREÇLERİ VE DİN

Din ve dünya kurma eylemi, tarih boyu yaşanan tecrübeler içerisinde en merkezi yere sahip bir etkileşim ve iletişim sisteminin adıdır. Son bir kaç yüzyıllık çalkantılı ve bir anlamda dinden kopuşu simgeleyen modern insanî tecrübe dışta bırakılırsa, din ve dünya kurma eylemi hep içiçe ve uyum içinde olagelmıştır. Ancak son bir kaç asırlık insanî tecrübe ise din ve dünya arasında insanlığın önceki dönemlerde yaşadığı çatışmalı tecrübe-oranla hiç yaşamadığı bir gerginlik ve çatışmayı körüklemiştir. Bu yüzden modern dönemin en temel özelliği, insanı, hayatı, toplumu, tarihi kısaca bütün varlığın geçmişten koparak yeni bir okumaya tabi tutmasıdır. Varlığı yeniden okuma ve tanımlama çabası içinde her şeyin yeniden kurgulanması, yani tanrı-insan, tanrı-âlem ve din-toplum ilişkisinin yeniden tanımlanması insanlık alemini yepyeni bir tarihî dönemecin başına taşımıştır. Bu dönemecin ana izleği, geçmişin, "geleneksel" zamana ait olması; yeninin, yani içinde bulunduğumuz zaman ve geleceğin "modern" zamana ait olması şeklinde kategorik olarak ayrımlaştırılması sürecidir. Modernite öncesi, insanlık dinlerin sunduğu çerçevede geçmiş, şimdi ve geleceği birlikte, bir bütün olarak anlamlandırırken, modern dönemde, ayrımlaşmanın temel göstergesi olarak, geçmiş, şimdi ve gelecekte ayrı ve farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır: Geleneksel toplum, modern toplum.

Geleneksel toplum, ilkel'i, dini, geriliği, yani dinlerin herşeyi tanımladığı, anlamlandırdığı yaşam tarzını yani tarım toplumunu; modern toplum ise, yeniyi, çağdaşlığı, laikliği, sekülerizmi yani insanın yeni yaşam biçimini sanayi toplumunu temsil etmektedir. Bu kurguya göre, Geleneksel toplumsal yapılarda, insan aklını kullanamadığı için dinler, bireysel ve toplumsal hayatın nazımı olmuş, dinlerin hakim olduğu toplumlar siyasal olarak, krallık ve imparatorluk şeklinde örgütlenmiştir. İmparatorlukların halkları bilgisiz ve cahil bırakılmış, zalim krallar, din adamı ve kurumlarıyla işbirliği yaparak insanlığı asırlar boyu ezmiş ve sömürmüşlerdir. Hem kendisi hem de dış dünya hakkında bir şey bilmeyen, dinlerin boyunduruğundan kurtulup aklını kullanarak özgür birey olamayan insan, "teb'a" olmaktan kurtulamamıştır.

Modern toplum ise, Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi süreciyle, geleneksel toplumsal yapı ve ilişki sisteminin ürettiği yapısal özellik ve değerlerden arınarak, tanrı ve din merkezli evren ve dünya anlayışı yerine, akıl ve aklın ürünü olan bilimi kullanarak, seküler-laik bir dünya kurmuştur. Bu değişim ve dönüşüm süreci insanlık tarihinin en önemli başarısıdır. Değişimin yönü ise, dinlerin hakim olduğu yapılardan insan ve bilimin yarattığı rasyonel ve özgür ortama geçiştir.

İnsanın asırlar sonra gerçekleştirebildiği değişim ve dönüşüm sürecinde, tek bir model ve tek bir düşünce sistemi vardır. Bu model batı toplumlarının yaşadığı ve insanlığın "biricik" örneği kabul edilen Batı dünyasıdır. Bu modeli olumlayan, meşrulaştıran düşünce sistemi ise pozitivistizmdir³. Batı merkezci anlayış ve pozitivistizmin bütün dünyayı dönüştürmek için kullandığı büyümlü kavramları ise, "değişim" ve "ilerleme"dir.

³ Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Ötüken Yay., İst., 1987, ss. 167-174, Ayrıca Bkz. Russel Keat/John Urry, Bir Bilim olarak Sosyal Teori (Çev. Nilgün Çelebi), İmge Yay., Ank., 1994.

Bu süreç içinde Batının kendi özgül tarihsel tecrübesi çeşitli bilimsel disiplinleri de⁴ yedeğine alarak, insanlık tarihinin belli bir kesiti evrensel bir modele dönüştürülmüştür. Buna göre Batı insanlığın en yüksek medeniyet ve kültür seviyesini oluşturan yüksek tipli yegane bir örnektir. Buyüzden Batı-dışı ülkeler batılı modele göre kendilerini "aşağı" durumdan kurtararak modernleşmelidir. Başka bir ifade ile evrimci düşünceden beslenen bir sosyal felsefe ve bilim felsefesi olan pozitivism'in çözümlenmesine göre, Batı gibi olmak isteyen Batı-dışı ülkeler ve toplumlar, geleneksel yapılarını aşarak, modern toplumsal yapı özelliklerine sahip olabilmek için kendilerini yenilemeli, Batılı örneğe göre bir evrim (ilerleme) ve dönüşüm yaşamalıdır. Çünkü modernleşme tekil bir süreçtir. Batı-dışı bütün toplumlar, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel, dinî ve ideolojik yapılarını biricik örneğe göre yeniden yapılandırmalıdır. Modernleşme aynı zamanda, zorunlu bir süreçtir⁵. Değişimin doğasına uymayan ve direnen yapılar, evrimin zorunluluğu gereği, gerekirse zorla değiştirilerek süreç hızlandırılmalı, aradaki "geri kalmışlık" düzeyi ve mesafesi devrimle ortadan kaldırılmalıdır.

Pozitivizme göre, insanın eşya ve hakikatı bulma, araştırma eylemi çeşitli zihinsel ve ilgili zihinsel gelişmelere/algılama biçimlerine denk düşen varlık ve hakikat anlayışlarına tekabül etmektedir⁶. Auguste Comte örneğinde olduğu gibi, insanlık tarihinin yaşadığı aşamalardan ilk iki dönemde (teolojik ve metafizik aşama) bilme eylemi genellikle Tanrı ve din-merkezlidir. Tanrı ve din merkezli zihin durumuna ise, geleneksel toplumsal yapı, kurum ve ilişki sistemleri denk düşmektedir. Fakat insanlığın ulaştığı en son aşama olan pozitivist dönemde artık tanrı ve din merkezli, verilmiş, bildirilmiş bir hakikat olduğu varsayılan dini bilgi yerine; insan aklını, duyu organlarını kullanarak somut dünyevi tecrübesinin bilgisini ikame etmek zorundadır. Modern toplum oluştururken müracaat edilecek yegane bilgi formu olan bilimsel bilgi, pratiğin somut tecrübelerine dayalı bilgisidir. Buna rağmen hâlâ bilgi olarak kabul edilen, doğru olduğuna, inanılan bilgi türleri varsa, bunlar "ancient regime"lerin kalıntılarıdır ve zamanla ortadan kalkacaktır. Bilimsel bilgi toplumsal olgu ve olayları izah edecek yegane bilme ve öğrenme şeklidir⁷.

Batılı toplumlar "üstünlüklerini, güçlerini, modernliklerini" bu bilgi türüne borçludur. Nasıl bu bilgi ve toplum felsefesinin kaynağı Batılı toplumların tarihi ise, kalkınmak ve güçlenmek isteyen bütün toplumlar aynı süreci izleyerek/geçerek Batılı örneğe eklenenecektir⁸. Çünkü, Batı, din merkezli bilgi, kurum ve değerlerle mücadele ederek, bugünkü bilgi ve toplum düzeyine ulaşmıştır.

2. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DEĞİŞİM SÜRECİ VE DİN

Batı toplumları toplumsal yapılarını dönüştürerek Osmanlı ülkesinin kapısına dayandığında, Osmanlı Devleti, kendi evreninde gelişimini tamamlamış, farklı bir tecrübeyi

⁴ Bu bilimler, Sosyoloji, Antropoloji, Tarih, Tarih Felsefesi, Linguistik gibi disiplinleri içine alır. Geniş bilgi için bkz. Jale Parla, Efendilik Şarkiyatçılık ve Kölelik, İletişim Yay., İst., 1985; Edward Said, Oryantalizm, Pınar Yay., İst. 1984.

⁵ A. Comte, E. Durkheim, K. Marks gibi düşünürlerin tarih ve toplum çözümlenmeleri için bkz. Doğan Özlem, Tarih Felsefesi, Anahtar Yay., İst., 1994; Özellikle bkz. Hüsameddin Arslan, Epistemik Cemeat, Paradigma Yay., İst., 1992.

⁶ Hüsameddin Arslan, a.g.e., s. Giriş XIII. vd.

⁷ Erol Güngör, a.g.e., s. 171-173

⁸ Erol Güngör, a.g.e., s. 171

temsil ediyordu. Bugünden geçmişe baktığımız zaman Osmanlı devleti, bir imparatorluk yapısının bütün özelliklerini üzerinde barındıran ve kendine özgü bir sisteme sahiptir. Bu yapıya, yani imparatorluğa, meşruyet kazandıran dinî, ideolojik ve simgesel donanımların kaynağı ise İslamiyettir.

Batı ile karşılaşmadan ve yenildiğini kabul etmeden önce imparatorluk kendi özgül şartları içerisinde güçlü bir yapıya sahiptir. İmparatorluk güçlü yapısının yanında islamiyetin yani dinin dolayımında oluşan bir imgeyi ve anlam dünyasını da imparatorluk yapısına içkin olarak barındırıyordu⁹.

Osmanlı devleti hakimiyet alanında yaşadığı bozgunu önce Batının onulmaz çökümüne ve Osmanlı'nın Batı'yı aşağılayan tahayyülüne rağmen çeşitli "çözüm" teklifleri ile gidermeye çalıştı. Ancak "Batı'nın parçalı bir yapı değil bir bütün olduğu anlaşılınca, aradaki mesafenin kapatılması için "topyekün" değişim sürecine girilmiştir: Batılılaşma. Çünkü Osmanlı gibi kendi evreninde ve dünya çapında mükemmeliyete erişmiş bir toplum ve onun tahayyülü için "yenilgi" varoluşsal bir hezimetini beraberinde getirmiş; kan kaybeden bir hasta gibi, Batılı örneğe göre restorasyona gidildikçe sadece hakimiyet alanında değil, yıkım diğer alanlarda da gittikçe yaygınlaşmıştır.

Yıkılmakta olan bir imparatorluğun idareci-aydın ve elitleri yaşanan süreci yani, "devletin bekasının tehlikeye düşmesi" ve "düzenin bozulması"nın nedenlerini, yapısal analizlerle çözümleyemediği için, Batı fenomenini zorunlu olarak duygusal ve ideolojik bir diskurda tartışmaya başladılar¹⁰. Böylece Batı'nın üstünlüğü ve gücü kabul edilmiş, Osmanlı İmparatorluğu, yerel ve özgül dinamikleri unutulmuş, indirgemeci Batı-merkezci bir anlayışla okunmaya başlanmıştır. Teslim olan bir ordu için "zafer" sözkonusu değildir.

Batılı kavramsal çerçeve kullanılarak yapılan çözümlemede aşılması gereken ve geleneksel toplumun öne çıkardığı iki evrensellik vardır: "İslamiyet" ve "İmparatorluk". Bunların her ikisi de çöküşün nedenidir. Devletin bekasını sağlamak ve bozulan düzenin içerisinden yeni ve çağdaş bir devlet ve toplum üretebilmek için bu iki evrenselliğin aşılması gerekmektedir. İmparatorluğu Batı-merkezci bilgi anlayışına göre çözümlediğimizde, fetihçi, israfkâr, kozmopolit dolayısıyla merkezkaç güçlerin cirrit attığı, farklı kavimler, dinler, diller kısaca farklı kültürlerin iç içe yaşadığı - bir yapıdır. Din ise, geleneksel toplumun baskın özelliği olup, halk için itaatı örgütleyen, batılı değerlerin kısaca uygarlığın benimsenmesine engel; ümmetçi olduğu içinde kozmopolittir¹¹.

Bu bağlamda yapılması gereken şey Osmanlı toplumunu Batılı örneğe göre şekillendirmektir. Ulusal karakterli, homojen bir toplum olmanın başka çaresi de yoktur. Bu sürecin iki karakteristiği vardır. Birincisi, geriye dönük olarak, geleneksel farklılık ve toplumsallıkların, ideolojik veya bilimsel olarak, gayr-i meşru ilan edilmesidir. Yapılacak şey imparatorluk tahayyülünü besleyen dinî ve dinden kaynaklanan simgesellerden kurtularak, meşruyet kaynağını, "modern olana" dönüştürmektir. İkincisi ise, gayr-i meşru adedilen toplumsallıkların yerine yenilerinin ikame edilmesidir. Mesela tarikatlarla karşı halkevleri ve çeşitli derneklerin oluşturulması gibi. Bu konuda yapılacak şey, kozmopolit

⁹ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Yay., Konya, 1999, ss. 38-43.

¹⁰ Mehmet Akgül, a.g.e., ss. 59-63

¹¹ Cengiz Aktar, *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, s. 15.

bir yapıdan homojen tek bir ulus çıkarmak için toplumsal düzeni "modern-ulus devlet" formasyonuna göre biçimlendirmektedir¹².

Aydınlarla göre, Batılı kurumlar yeni Osmanlı toplumu için, en çok ihtiyaç duyduğumuz hakimiyet ve düzen kurma ihtiyacını karşılayacaktır. Çünkü Batılı kurum ve değerler düzen sağlamadaki başarılarını, Osmanlı İmparatorluğu ve benzeri patrimonyal yapıların çökmesine hem dolaylı, hem de dolaysız yollarla neden olarak, kanıtlamış durumdadır.

İşte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş ve modernleşme serüvenimizin ana çizgisi budur.

3. İMPARATORLUKTAN ULUS-DEVLET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE DİN

Modernleşme projesine göre, Batı toplumlarının "gücü" temsil eden modern yapısal özellikleri, yaşanan tarihsel sürecin somut yansımalarından izlenebilir: Dönüşüm ve değişim süreci köy-kent, tarımsal üretim-piyasa için üretim, ekonomik gelişme-burjuvazi ve aristokrasi, monarşi ve cumhuriyet gibi aşamalar geçirmiştir. Başka bir fade ile Batı dünyasının yaşadığı evrensel tecrübe feodal eklemli sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yapıları rasyonel-bürokratik, merkezîyetçi ulus devletlere dönüştürme yani uluslaştırma bilincini ve ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Uluslaştırma süreci doğal olarak meşruiyetin dönüşümünü zorunlu kılmıştır. Batılı kurumlar meşruiyetlerini gelenekten yani dinden değil, hukuktan; cemeatlardan değil, toplumdan; toplum ötesi bir ilke ve güvenceden değil, toplumun kendisinden kaynaklanan güvenceden alırlar. Bütün bunların kaynağında ise, insanın, toplumların somut pratikleri yatmaktadır. Geleneksel toplumlarda insan ve eylemleri Tanrı tarafından belirlenirken Tanrı karşısında insan edilgendir, kuldur. Modernite ise insan ve eylemlerini belirleme ve değerlendirmede insanın kendisini esas alır ve onu "özne" haline dönüştürür¹³.

İnsanın özneleşmesi Kant'ın ifadesiyle "aklını kullanmaya cesaret edebilen" bir varlık olması Avrupa'da yaşanan sürecin, yeryüzü ölçeğinde tesirler meydana getiren, tarihsel dönüşümün sonucudur. Rönesans, Reform, Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi parametreler, ilgili dönüşümün insanlığa yaşattığı inişli-çıkışlı serüvenin teorik ve pratiğinin izdüşümleridir¹⁴. "Teb'a" ya da "Reaya" olmaktan "özgür birey"e evrilme, bu sürecin sonucudur.

4. GÜNÜMÜZDE ULUS-DEVLET VE DİN İLİŞKİSİ

Batılı bir düşünürün dediği gibi "düşünmek için durup soluklanmak lazımdır". Oysa, 20. yüzyıl, 18. ve 19. yüzyıldan devraldığı "devrimci" değişim talebi ve ideolojisini II. Dünya Savaşı'na kadar sürdürmüştür. Ancak geçmiş yüzyıllardan devralınan sert ideolojik ve epistemolojik miras, savaş sonrası dönemde özellikle Batı'da ve dünyada insanlığın yaşadığı toplumsal tecrübeler göz önüne alınarak, yeniden gözden geçirilmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Kurucu ideolojilerin sözde din gibi kutsallaştırılan "kesin-

¹² Ahmet İnsel, Türkiye Toplumunun Bunalımı, Birikim Yay., İst., 1990, ss. 13-17; Cengiz Aktar, a.g.e., s. 15-16

¹³ Ahmet Çiğdem, Aydınlanma Felsefesi, Ağaç Yay., İst., 1993, s. 11 vd

¹⁴ Aydınlanma Sürecinin Geniş Serüveni için bkz. Ulrich im Hof, Avrupa'da Aydınlanma, Afa Yay., İst., 1995 ve Ahmet Çiğdem, a.g.e.

lik"leri ve dayandıkları teorik temeller toplumların doğasına ve doğal gelişim çizgilerine uygun olup olmamaları itibarıyla birer birer yeniden gözden geçirilmektedir¹⁵. Böylelikle insanlık Batı'nın temsil ettiği ideolojik ve bilimsel kesinliğe dayanan "normalleştirme" sürecinden kendi özel şartlarının gerektirdiği "normalleşme" sürecine dönmeye başlamıştır.

Bugün Batı'nın kesin hegemonyası altında yaşanan ve yeryüzü ölçeğinde yansısını bulan modernleşme süreçleri siyasal yapıdan ekonomik yapıya, sosyo-kültürel yapıdan, dini ve etik değerlere ve bilimsel teorilere kadar herşey yeni "yaklaşım"lar doğrultusunda, yaşanan tecrübeler gözönüne alınarak, eleştirilere tabi tutulmaktadır¹⁶. Çünkü modern-ulus devletin ve onunla bağlantılı herşeyin temeli modernliktir¹⁷. Bu bağlamda modern dönemlerin en önemli tartışma konuları demokrasi, insan hakları, çoğulculuk, yerelleşme ve farklılaşma temelinde şekillenmekte, yeni gelişmeler, özellikle, ortaya çıkan dinî ve etnik problemler sebebiyle 19. yüzyılın siyasal ve toplumsal oluşumları tarafından şekillenen ulus-devlet formasyonu tartışmaların odağında yer almaktadır. Ülkemiz bu tartışmaların hatta çatışmaların en yoğun yaşandığı tarihî coğrafyalardan biridir.

İmparatorluklar sonrası yaşanan uluslaşma sürecinin teorik alt yapısını reform ve aydınlanma sürecinden alan, insanı geleneksel bağlar ve ilişkisi sisteminden kopararak özgürleştirmeyi amaçlayan insan merkezci bir anlayışı temsil ettiğini daha önce belirtmiş-tik. Bununla birlikte yaşanan süreç, ürettiği özgür bireyi "hayali bir cemeate" yani yeni bir toplumsallık ilişkisine dahil etmek iddiasındadır. Gerek ırk temelli, gerekse, kültür, vatan (patria) ve din temelli ulusal formlar, Sanayi ve Fransız Devrimi'nin sonuçları olarak karşımıza çıkan ekonomik, sosyal, askeri, siyasal konseptlerin ürettiği ve "ötekiler" karşısında güçlü olma duygusu ve istenci yaratarak hem "ulusal kalkınma" bilinci, hem de homojen bir toplum oluşturma gayesini hedefliyordu. Sonuçta, amaçlanan hedefler "teb'a"lıktan "vatandaş"a, köylülükten kentliliğe, fakirlikten, zenginliğe, azgelişmişlikten kalkınmışlığa, farklılıklardan (imparatorluk) homojen bir topluma (Ulus-devlet) geçiş şeklinde algılanmış ve üretilmeye çalışılmıştır¹⁸.

Batı-dışı ülke ve toplumlarda kabul görmüş "Ulus-devlet" oluşturma ve "modernleşme" süreci ülkemizde nasıl sonuç doğurmuştur?

Batı dışı ülkelerin modernleşme sürecinin temel hedefi çağdaş sosyal, ekonomik, teknolojik ve siyasal yenileşmeyi özümlemektir. İşte milliyetçi-kurucu ideolojiler, modernitenin dayandığı-seküler/dünya kurma özleminin meşruiyetini sağlamaya yönelik bir inşa olarak, geleneksel toplumlarda işlevsel olan dinlerin ürettiği toplumsallığın yerine ikame edilmiştir. Çünkü, ulus-devletler kalkınmayı geliştirirken esas olarak modernleştirici bir misyon üstleniyordu. Mesela, ekonomik yapı dönüşürken, kültür, zihniyet ve toplumsal pratikler düzeyinde de büyük değişimler gerekiyor ve bu durum çalkantılara yol açıyordu.

¹⁵ Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, Ayrıntı Yay., ist., 1995, ss. 18 vd.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yay., İst., 1994, ss. 9-26; Gianni Vattimo, *Modernliğin Sonu*, İzyayıncılık, İst., 1999, ss. 7-57

¹⁷ Maurizio Viroli, *Vatan Aşkı*, Ayrıntı Yay., İst., 1997, ss. 176 vd.; Edward Hallet Carr, *Milliyetçilik ve Sonrası*, İletişim Yay., İst., 1990, ss. 7-39, E.J. Hobsbawn, *Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yay., İst., 1993, s. 29 vd

¹⁸ Ulus-Devlet ve homojen bir toplum oluşturma'nın temel tezleri şunlardır: 1) Uluslar doğal, ezeli ve ebedi toplumlardır, 2) Ulusu oluşturan bireyler birbirlerine bağlı ve kenetlenmiştir, 3) Her homojen toplumun bir devleti olmalıdır (Wilson Prensipleri gereğince), 4) Milliyetçilik evrenseldir. Geniş bilgi için bkz. Çağlar Keyder, *Ulusal Kalkınma'nın İflası*, Metiş Yay., İst., 1993, ss. 50-53 ve E.J. Hobsbawn, a.g.e., ss. 125-192

Hızla büyüyen, gelişen ve geleneksel yaşam tarzı ve değerlerden koparak gelen nüfus, yeni toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel taleplerle devletin karşısına çıkıyordu. Toplum yeni istihdam olanakları talep ediyor, eğitim, haberleşme ve kültür araçlarının getirdiği bilgilenme sayesinde, genel beklentilerini zenginleştiriyordu. Devletin merkeziyetçi yapısı dolayısıyla bütün talepler kendi organizasyonu ve ideolojisine yöneliyordu. Devlet de "kalkınmayı" ve "talepleri" bir koordinasyon içinde karşılamayı istiyordu. Ama bu talepler kendisinin "modern" kabul ettiği talepler olmalıydı. Çünkü modernleşmeci ideolojinin temel aygıtlarına göre, modernlik toplumun belli ilkeler etrafında örgütlenmesi anlamına geliyordu. Bunun için de modern kabul edilmeyen talepler, ilişkiler, bağlantılar, kimlikler reddedilmeliydi. Yani insanlar geleneksel değer ve ortamlarından kopmalı, kendilerini aşiret, aile, köy, mezhep, tarikat üyesi olarak görmekten vazgeçmeliydiler. Bunun yerine insanlar sanayileşmenin, kentleşmenin, ekonomik refahın ve aynı zamanda ulusal bütünlüğün içinde yer alan özgür, sivil, değerlerden ve eski ilişki sisteminden kopmuş "vatandaş"lar olmalıydılar. Ancak gelişen ekonomik, sosyal ve siyasal yapı, özel alanın genişlemesini, kamusal alanın daralmasını zorunlu kılıyordu. Çünkü, insanın yapısı ve ihtiyaçları değişmiyor, ihtiyaçlarını giderme "biçim"leri değişiyordu. Devlet ise, ulusalcı, modernleşmeci pratiğinde yeni yeni ortaya çıkan talepleri karşılayamamaya, dolayısıyla reddederek gelişen ekonomik yapı ve topluma müdahale edip "ulusal birliği" zedelemeye ve birlikten kopmaları ihtimaline karşı farklılıkları önlemeye çalışacaktır¹⁹.

5. ULUSAL YAŞAMA PRATIĞİMİZİN AÇMAZLARI

Türk toplumunun geldiği şu noktada böyle bir projenin çok miktarda risk taşıdığı açıktır. Çünkü başlıkta da ifade ettiğimiz ve önceki bölümlerde çözümlediğimiz "toplumsal değişim" olgusu, pozitivistin öngördüğü teorik çerçeveye ne kadar uydurulmaya çalışılsa da, "sosyal gerçeklik" kendi için yasalarına göre işlemektedir. Sonuçta teori ile pratik arasındaki kan uyuşmazlığı hastalıklı, problemlili bir şimdiki zaman ve gelecek üretmektedir. Hastalıklı bir pratikten sağlıklı bir "üst yapı", başka bir ifade ile kültür ve birlikte yaşama pratiği meydana gelmeyecektir. Bu yüzden günümüzde yaşam tarzı, kültür ve birlikte yaşama sorunsalı Türk toplumunun en canlı alıcı sorunudur.

Bize göre sağlıklı çözüm için ideolojik bakış açısının aksine, sağlıklı ve bilimsel bir yaklaşımla kültür ve birlikte yaşama meselesi ele alınmalıdır. Sosyal bilimsel verilere göre kültür meselesi²⁰ incelenirken iki ayrı alanın göz önüne alınması gerekir: Bir tarafta, özne olarak kabul edilen insan, diğer tarafta insanlardan meydana gelen toplum ve yaşama pratiği. Başka bir ifade ile bir tarafta insanın tutum ve davranışlarının başlıca kaynağı olan toplumun, bir tarafta da bu kaynaktan beslenmekle beraber sosyal tesirleri kendi süzgecinden geçirerek alan, içselleştiren, yani ferdi şahsiyet sahibi olan bireyin karşılıklı ilişkisi göz önünde tutulmak zorundadır²¹.

Doğaldır ki, çağımızdaki devlet ve toplum organizasyonları milli devletler şeklinde biçimlenmektedir. Bu örgütlenme biçimi ulusal birliği merkeze alan homojen bir topluluk

¹⁹ Çağlar Keyder, a.g.e., ss. 13-14

²⁰ Şerif Mardin'e göre, "Kültür, toplumların eğitim, teknoloji, siyaset, hukuk, iktisat, sanat veya dine ilişkin sorunlarını çözdükleri kendilerine özgü yola, o toplumun kültürü denir", Bkz. Türk Modernleşmesi, İletişim Yay., İst., 1991, s. 23

²¹ Erol Güngör, a.g.e., s. 9-10.

oluşturmak zorundadır. Ancak ulusal birlik temelli homojen bir topluluk oluşturma idealinin 19. yüzyıldaki ve günümüzdeki algınış biçimi, teorik temellerin farklılaşması ve pratik açmazlar sebebiyle, değişkenlik arz etmektedir.

Büyük ölçüde, teorik ve pratik beslenmesini Fransız ihtilalinden alan, aynı zamanda evrimci paradigmanın "zorunlu" bir öngörüsü olarak, halkı devlet eliyle biçimlendirme anlayışı bugünün milliyetçilik ya da yurtseverlik anlayışı ile bağdaşmamaktadır²². 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken monarşi karşılığında algılanan Cumhuriyet idealinde halk, "amorf" dolayısıyla kümülatif bir yığın gözüyle görülmekte ve şekil verilmesi gereken bir malzeme gibi görülmekteydi.²³ Dolayısı ile Türk toplumu ve kültürü değerlendirmelerinde özgün bireyler üretme, hep "kamu menfaati" adına değerlendirme dışı kalmıştır. Ancak, özellikle, II. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen toplumsal yapı tartışmalarının sonucunda halk kavramı özgün bireylerden meydana gelen eğitilmiş, bilgilenmiş, belli bir statü ve kabiliyetler topluluğu ya da "hakiki özne" olarak demokratik bir çerçevede ele alınmaktadır²⁴. Zaten refah toplumu ideali de bu sonucu doğal olarak hazırlamıştır. Ulaşılan sonuca göre genişleyen bireysel özgürlükler alanına karşı, kamusal alan gittikçe daralmaktadır.

Bugün anlaşıldığı kadarıyla halk iktisadi, sosyal, siyasal bir sınıf değildir. Yani Marksistlerin ifadesiyle, sınıf çatışmalarında varlık kendi başına bir taraf teşkil etmez. Halk sosyolojik bir kategori de değildir. Halk aynı zamanda bir sosyal tabaka da değildir. Sosyal bilimciler halk terimini bir ülkenin bütün insanlarını tek tek ifade edecek şekilde milli ya da ulusal terimleriyle eşdeğer olarak kullanmaktadır²⁵.

Bu manada homojen, sağlıklı, uyumlu, müreffeh bir toplum ideali kuran siyasal projeler, otomatik olarak demokratik çerçeveyi kullanmak zorundadır. Modern toplumlarda demokratik çerçeve denildiğinde farklılıkları esas alan çoğulcu bir örgütlenme biçimi anlaşılmaktadır. Çoğulculuk ise laik bir temelde hukuk devleti şeklinde somutlaşır. Çünkü modern toplumların meşruiyeti "ulusal egemenlik" doktrinine dayanması yüzünden siyasal iktidarın ya da yönetimin toplum çoğunluğuna ait olacağını kabul etmemiz gerekmektedir. Çoğunluk demek ise, farklılık ve demokrasi demektir. Diğer taraftan halk kavramı meşruiyetini, kaynağını ise üretilen ortak kültürden alır. Homojen yapı ise, ortaklaşa üretilen kültürden beslenen bir yaşam biçimidir. Dolayısıyla halk demek bir anlamda birlikte yaşama ve ortak kültür demektir. Din ise ortak kültürün niteliğini belirleyen kuşatıcı bir anlam kümesidir.

Kültür bir toplumun kendi problemlerini çözmenin bir tarzı olarak benimsediği, kullandığı her türlü davranış sistemleri ve maddi araçların bir bütünüdür. Kültürün maddi unsurları doğrudan doğruya idrak edilen nesnelere, yani maddi unsurlar ve davranışlardır. Bir takım teknikler-ekmek pişirmekten otomobil imaline, kıyafetten mimariye kadar - ve davranışlar kültürün dışı vuran yansımalarıdır. Fakat, kültürün - açık ifade şekilleri dışında - bir inançlar, bilgiler, hisler ve heyecanlar bütünü olduğu unutulmamalıdır. Bütün bu manevi değerler-yani maddi olmayan hususlar-uygulamalar halinde maddi formlara bürünürler. Mesela dini inançlar, cami, namazdaki beden hareketleri, dinî kıyafet vs. şeklin-

²² Bkz. Maurizio Viroli, a.g.e., s. 176 vd

²³ Erol Güngör, a.g.e., s. 26

²⁴ Ahmet İnsel, a.g.e., s. 171 vd

²⁵ Erol Güngör, a.g.e., s. 25

de görünür. Bu dış görünüşlerin arkasındaki inançları bilmeyen bir kimse namaz kılan insanın jimnastik yaptığını sanabilir²⁶. Dolayısı ile kültür dediğimiz zaman insan davranışı akla gelmelidir. İnsanlar kültür üretirken değerden bağımsız hiçbir davranışı olumlamazlar. İnsanların olumlamadığı, davranışa dökerek biçimlendirmedeği hiç bir değer ve nesne kültür olarak ele alınamaz. Dolayısıyla, kültür meselesini çözümlenmeden değişimi sağlamaya çalışmak; ya da değişimi toplumun inanç ve değerlerine rağmen sağlamaya çalışmak, farklılıkları, çatışma içine iter ve sonuçta bütünleşme değil, parçalanma ortaya çıkar. Çünkü antropolog ve sosyal psikologlara göre inançlar ve değerler kültürün "sert" unsurlarını oluşturur. Yani değişim projeleri meşruiyetlerini inançlardan, değerlerden yani ortak milli kültürden almadıkları müddetçe değişim süreci başarısız ve eksik kalmaktadır.

SONUÇ YERİNE

Geçen yüzyılın hakim paradigması iki öncüle dayanmaktaydı: a) Din artık devrini tamamlamış bir sosyal müessesedir; modern toplumların esas vasfı, dinlerin yerine rasyonel-bilimsel düşünceyi (pozitivizm) hakim kılarak modernleşmeleri gerekir. b) Modern toplumların ahlakî ve genel değerler dünyası dine değil, bilime dayanacaktır²⁷. Bu anlayış 19. yüzyılın vülger pozitivizminden kaynaklanmaktadır. Ve bugüne kadar E. Durkheim'dan K. Marx'a dini değerlerden beslenmeyen, bilimsel-seküler bir ahlak düzeni kurulabilmiş değildir.²⁸

İnsanlığın yaşadığı tecrübeler ise - dünden bugüne - şunu göstermektedir: a) Din sosyal kurumların en köklü ve üniversal olanıdır. b) Dinde cevabı aranan sorular veya tatmini istenilen ihtiyaçlar o kadar üniverseldir ki, biz bu ihtiyaçları değil, belki onların tatmin vasıtalarını ya da yorumunu değiştirebiliriz²⁹. Dinin kendisini değil.

Tarihsel tecrübe göstermektedir ki, toplumlar bir dinden ayrılıp başka bir sisteme geçmiyorlar, bir dinden başka bir dine geçiyorlar. Din duygusu hiçbir zaman ölmüyor. Çünkü insanlar, kendi kendilerine sordukları ve dış dünyada cevaplarını aradıkları varoluşsal sorularla karşı karşıyadır. Mevcut dinlerin yerine geçmek üzere teklif edilen her sistem yine bir dini sistem olmaktadır "Çağdaş Batı Uygarlığı", "Modern bilim" ve "Rasyonel Düşünce" gibi çekici ifadelerle, geleneksel dinlerin ve inanç sistemlerinin geçersizliğini iddia edenler; acaba, bütün insanların inanabileceği "açık seçik" ve "kesin" bir hakikat sistemi mi bulmuşlardır? Bulmuşlar ise, yeni bir inanç sistemini topluma benimsetmek için dayandıkları otorite nedir?³⁰ (29).

Modern ideolojiler ve sosyal doktrinler "açık seçik" ve "kesin" bir hakikat sistemi sunamazlar. Çünkü dinin ve bilimin alanları farklıdır. Bilim "nasıl" sorusuna cevap bulmaya çalışırken, dinler "niçin" sorusunun cevabını sunar. Bilime, din gibi bir işlev yüklendiği zaman, yani bilime dayalı ideolojiler üretildiği zaman dünyanın yaşadığı sıkıntılar ortadadır: Faşizm ve Komünizm.

²⁶ Erol Güngör, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Töre-Devlet Yay., Ank., 1980, s. 12

²⁷ Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, s. 170

²⁸ Tartışmalar için bkz: Şahin Filiz, Ahlakın Akli ve İnsani Temeli, s. 47-60, Çizgi Kitabevi, Konya, 1998; Rose Poole, Modernlik ve Ahlak, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1992

²⁹ Erol Güngör, a.g.e., s. 171

³⁰ Erol Güngör, a.g.e., s. 173

Son tahlilde bilim ve yöntem insanlara bir inanç ya da bir hakikat sistemi sunmaz. Bilimsel tezler ve yöntemler "yanlışlanabilir" bir özellik taşıdıkları ve farklı teorilerden beslendikleri için "aşkın" ilkelere sahip değildir. İnsanlar ise aşkın boyutu olan inanç sistemlerine "inanma" ihtiyacı içindedirler. Çünkü dinin otoritesi Tanrı'dır. Bilimin ve ideolojinin üreticileri ise insandır. Tarih boyunca insanlar inanma eylemini daima bir "üst varlık" ilkesine refere ederek gerçekleştirmiştir.

Sonuç olarak Türk toplumunun Osmanlıdan Cumhuriyete kazanımlarını ve inanç dünyasını analiz ederken, yanı bilimsel ideolojiler yerine, asırlar boyu Türk toplumunun inana geldiği islam dinini ve bu dinin dışı vurumunu toplumsallaşmasını göz önüne almak zorundayız. Ayrıca kültür değişmesi sorununu ele alış tarzını, kültürün değişim hızını, kültürel gecikmeyi, değişim hızının ve sürecinin yarattığı kültürel boşluğu nasıl değerlendirmemiz gerektiğini sosyal bilimlerin çözümleme tekniklerine göre yeniden düşünmemiz gerekmektedir.